

FRANCESC ALTÉS I ALABART

MESTRE IMPRESSOR

per Josep Alanyà i Roig

L'autor, excel·lent col·laborador i bon amic, ens ha lliurat la semblança humana d'aquest bateà i del temps que li tocà viure, tan completa i extensa que n'hem suprimit algun que altre fragment creguts de que no la desmereix. Tot i així, en conservem l'original atès el seu veritable interès històric.

Corria l'any 1855, en ple bienni progressista, quan el general Espartero havia retornat al poder, cridat per la reina Isabel II, preocupada per la radicalització del moviment revolucionari de 1854 i convençuda que aquesta era la solució per desarmar i contenir la revolució; quan la reina Maria Cristina havia tornat a abandonar Espanya; quan els jesuïtes eren, un cop més, expulsats, i sovintejaven motins populars a Barcelona i Saragossa.

A Batea, lluny del brogit revolucionari, just on el carrer de la Palla fa cantó amb el carrer de Cavallers, a casa dels Perot, enmig del tràfec familiar, l'ajut de les veïnes i el silenci pacífic d'un dia més en la lenta marxa de l'any dels pagesos, la Francesca Alabart, esposa cristiana del tradicionalista Joan Baptista Altés i Tobia posava al món un nen que, batejat al cap de pocs dies a la pica baptismal de l'església de Sant Miquel, rebé el nom de Francesc. El nadó gaudiria de la companyia d'altres cinc germans, com ell, tots barons.

Quan el petit Francesc arribava a l'edat de l'ús de raó, se li morí la mare amb gran dolor de tota la família, puix deixava els fills ben joves i alguns de curta edat. Mentre Joan Baptista, del seminari de Tortosa estant, plorava amargament l'absència maternal, fent volar records i pregàries —com ell mateix deia— «*detrás de esas montañas / allá en mi hogar paterno / (do en alas del suspiro / se van mis pensamientos...)*» i, en «*Suspiros y Lágrimas*», escrivia sentits versos a la mare «*...tan buena... tan amable... y modesta... esposa tan querida y... madre ¡ay! tan idolatrada*», l'escalf de la presència femenina s'esvaïa de la llar tot deixant el pare i les criatures en la més feixuga soledat i encarats a un futur prou fosc.

La cura més delicada i generosa que posaren conjuntament Joan Baptista, el germà seminarista, i el canonge Ramon Alabart, racioner de la Seu de Tortosa, oncle de la difunta, buscà d'alleugerir les dificultats al pare, que restava a Batea sense l'ajut de l'esposa, lliurat a les tasques del camp i envoltat de sis boques per sadollar. Per això, s'emportaren a Tortosa, al seminari, l'adolescent Francesc, qui, tot i haver començat els cursos de llatí i humanitats, no hi romangué gaire temps. El recordatori funerari recull aquesta dada: «*Jovenet, començà la carrera eclesiàstica en el seminari de Tortosa*».

Francesc Altés restà a la ciutat de l'Ebre, aprenent l'ofici de les arts gràfiques sota el mestratge de l'impressor i litògraf Joan Vilàs.

L'estada a Tortosa permeté a Altés d'ésser testimoni d'excepció dels inicis del desvetllament modern de la ciutat, de l'augment dels seus habitants malgrat les repetides epidèmies, i de fets tan notables com la presència de la primera locomotora a vapor del ferrocarril de Barcelona a Tortosa (1867), la construcció del pont del tren sobre l'Ebre (maig de 1867), la creació de la fàbrica de gas i la instal·lació del nou enllumenat públic. Per altra banda li tocà de veure la Septembrina, contra l'Església, la tradició i alguns símbols locals que les representaven, és a saber, el seminari i els jesuïtes. Revolució que trobava bon caliu en la situació de misèria general de peons, jornalers i obrers que no arribaven a guanyar, acabada la jornada, més d'una peseta.

Un esperit educat en la tradició de la fe i de la moral cristianes com era el de Francesc Altés hagué de patir força, no ho dubto, i devia pensar que quan això succeïa a Tortosa, ciutat

tradicionalista, rural i allunyada dels nuclis més industrialitzats, la situació general del país no havia d'ésser gaire bona. I pensant així, sintonitzava amb les preocupacions i tasques apostòliques de Mn. Enric d'Ossó, de Mn. Domingo i Sol i del seu germà gran Mn. Joan Baptista.

Les seves conviccions el feren amic i contertuli, primer a Tortosa i més tard a Barcelona, de l'advocat tortosí Ramon Foguet i Domingo, cap del partit carlí de Tortosa i fundador de *La Voz de la Patria*, distingit comentador del *Llibre de les Costums escrites de la Ciutat de Tortosa* (1912).

Amb qui col·laborà més, però, fou amb Mn. Enric d'Ossó i Cervelló del qual arribà a ser amanuense quan l'any 1874 —Altés només tenia dinou anys i ja estava enrolat a la guerra— el fundador de les teresianes va trobar-se malalt d'una afecció ocular i li dictà unes meditacions. Don Marcelo González, Arquebisbe de Toledo, refereix el fet.

La dedicació a la tasca gràfica i el compromís amb el carlisme s'endugueren el jove Altés a lluitar voluntari contra el liberalisme. Aquest exèrcit havia de comptar entre els seus herois més grans na Francesca Guarch i Folch «*l'heroïna de Castellfort*», de qui el germà capellà Mn. Joan Baptista n'escrivia la biografia, com ja honorava les excel·lències dels generals Ortega i Carnicer, i les de la Maria Grinyó, afusellada pels liberals a Tortosa en 1848.

La poca edat de Francesc Altés en allistar-se —només tenia disset anys— i la necessitat de litògrafs i impressors de campanya, a més de la missió específicament gràfica del taller de Joan Vilàs al qual ell pertanyia feren que no conegués armes de foc a les mans ni el perill i les situa-

cions esfereïdores de la línia de foc.

El nostre Altés, durant tota la campanya, o sia, fins que es produí la caiguda i capitulació de la base carlina de Cantavella (6 de juliol de 1875) no s'allunyà gaire de Tortosa, on més d'un cop hi degué retornar per exigències de l'ofici. Recorregué les eixutes terres dels Ports de Morella i els paratges aspres del Maestrat de Montesa, de l'Alcalatèn i de l'Alt Millars. Sabem que Vilafermosa del Riu esdevingué plaça forta del carlisme i s'hi instal·là la Diputació Carlina del Centre i la Mestrança d'Artil·leria. En aquesta vila, situada al peu del massís de Penyagolosa (1.813 mts.), amagada enmig de grans muntanyes i fàcil de vigilar, difícilment accessible i estratègicament col·locada, hi tingué la impremta de campanya i l'equip de litografia el mestre Joan Vilàs, qui, amb l'ajut d'Altés, en els mesos d'abril i juny de 1875, estampà un segell de correus amb l'efígie de Don Carlos i la inscripció «*Espanya-Valencia-Correos-½ real*». La foneria de canons i una fàbrica de pólvora i altres explosius foren muntades al «*Molino Serrano*», vora el riu Major o de Linares.

El pas del jove Altés per les comarques de l'Alcalatèn i de l'Alt Millars mogué el seu germà capellà a passar un estiu d'excursió per les viles de l'Alcora, Figueroles, Lluçena, Vilafermosa i Vistabella, pujant fins i tot al cim de Penyagolosa, viatge que deixà descrit a «*Perfumes de mi tierra*» sota el títol «*Desde Lucena a Peña-golosa*».

Acabada la guerra, no trigà a traslladar-se de Tortosa a Barcelona, on començà a treballar a la «*Llibreria i Tipografia Catòlica*», situada al número 5 del carrer del Pi. El jove tipògraf ja havia tingut temps de conèixer una dama barcelonina i, fins i tot, de contraure matrimoni amb ella. En efecte, el 24 de desembre de 1882 s'havia casat amb na Maria Antònia Roig i Mas, filla única d'un matrimoni que tenia obrador de cintes de seda a Sant Andreu del Palomar. Quan la nova parella començà a compartir il·lusions i projectes, el pare de l'esposa ja era mort i la mare, vídua, passà a conviure a la llar dels nous esposos, al número 12 de la Rambla de Catalunya. Més tard, per recomanació mèdica, passaren a viure a Sarrià.

La llar de Francesc Altés visqué la

joia de la fecunditat cristiana fins al punt que arribà a comptar tants fills com n'havia tinguts a Batea el seu pare. El primer de tots arribà a l'any de casats. Mentre la tasca d'impressor l'ocupava llargues i penoses hores, la seva esposa, la mare, tenia bona cura dels fills i de l'ordre domèstic. La casa, però, li semblava petita a la senyora Maria Antònia; la seva generositat trobava encara el punt i el moment d'interessar-se pels problemes quotidians dels treballadors de la impremta on s'hi feia sovint present; vivia en tot moment la renúncia i la senzillesa dels terciaris franciscans; i, a la parròquia de Sarrià, com a membre de les Conferències de Sant Vicenç de Paül, posava en pràctica l'ajut caritatiu i humanitari en favor dels desposseïts.

El senyor Francesc estava ben satisfet d'haver trobat la dona forta que lloen les Escripures, bon model de mare i esposa, «*fidel companya de la gràcia de la vida*», com li havia dit l'Església en casar-s'hi, puntal de casa, humanitzadora de l'obrador i atenta confident. Aquesta rica presència, però, la perdé el dia 8 de novembre de 1913; als trenta-un anys de matrimoni i quan el més petit dels fills tenia només deu anys.

El 16 de desembre de 1885, davant el notari de Barcelona Francesc de Suaña i Castellet, Francesc Altés i Alabart i Francesc Bertran i Martí signaren l'escriptura pública de constitució de l'empresa impressora Bertran i Altés que s'instal·là als baixos del número 60 del carrer de Pelai. Aleshores Altés tenia trenta anys, mentre que el seu soci en comptava ja cinquanta-cinc.

Mentre hom veia créixer vora mar el monument a Colom i l'Antoni Gaudí, amic del nostre Altés, començava a posar mà a l'obra de la Sagrada Família, el catalanisme polític s'anava obrint camí, el moviment obrer es desenvolupava al mateix ritme que creixia la immigració a Barcelona i començava a notar-se una creixent oposició entre anarquistes i socialistes que afectava seriosament la vida laboral de fàbriques i obradors.

La creixent competitivitat entre forces sindicals i l'efervescència social amb què es manifestava no torbaren la pau i la serenor que embolcallaven l'obrador del carrer de Pelai, on les hores s'aprofitaven totes i l'únic so- roll, familiar i continu, era la remor de

les màquines que no paraven d'imprimir. La plantilla reduïda de treballadors i l'autoritat i bonhomia del mestre impressor facilitaven l'ambient familiar de companyonia i amistat que garantien sempre l'eficàcia en el treball i l'obra ben feta.

Segur d'ell mateix i animat a fer sòlida i perduradora la seva impremta a la Ciutat Comtal, Altés féu el salt del risc —aquell que hom ha de fer almenys un cop a la vida— i, havent-se arreglat econòmicament amb Bertran, s'establí sol i muntà l'obrador que denominà «*Imprenta de Francisco J. Altés*» al carrer d'Elisabets número 11, on treballà fins el 1896. Altés comptava aleshores trenta-cinc anys. Era l'any 1890.

Malgrat que sempre ha estat arriscat i difícil d'obrir-se camí en qualsevol ofici per compte propi, sobretot quan hom sap que hi ha gent força preparada, amb clients segurs, el mestre Altés anà eixamplant les relacions i bones amistats dins els àmbits més afins a la seva ideologia i amb persones que compartien amb ell la fe cristiana i el gust per les lletres. Així, mantingué ferma amistat amb Lluís Carles Viada i Lluch, amb Mn. Cinto Verdagué, amb el P. Manyànet i amb l'arquitecte Gaudí. Però la psicologia d'Altés no era feta per a petites amistats, cercles reduïts i horitzons pobres. Bregat en la renúncia, compromès amb l'esforç, fill d'una vila oberta a tots els vents i albiradora de llunyanes serralades, havent gaudit de jove de la imponent bellesa del paisatge tortosí, recorregudes en campanya abruptes terres de València i d'Aragó, tastat més d'un cop l'agredolç de la vida, la seva volada ultrapassava els límits de la ideologia. La responsabilitat a tota prova i el gust exquisit per la impressió perfecta difongueren el prestigi de l'impressor de Batea per arreu, dins el cor mateix de la cultura catalana. I així s'iniciaven nous contactes i s'afermaven novelles coneixences que, a l'entorn de l'Altés —home de rostre potent i mirada escrutadora de bondadosa blavor— es retrobaven sovint en tertúlia literària. No hi faltaven López Picó, Bertran i Pijoan, Ventura Gassol, Carles Riba, Rubado, Carrasco i Formiguera, Ramon Sunyer, Roda i Ventura i el poeta Josep Vicenç Foix.

Tintes, papers i lletres de motlle i màquines obrien dansa imparable de

bon matí, cada jorn, sense perdre gens el ritme, que es feia a compàs de cops de cor i d'energia intel·ligent. L'obrador esdevenia un cosmos presidit per la providència del mestre. I amb harmonia envejable anaven sorgint dia a dia les pulcres publicacions.

La bonhomia que sempre caracteritzà el Mestre Altés i la seva incansable capacitat de treball li donaven a entendre que encara no n'hi havia prou amb la feixuga feina de cada jorn. Per això, quan els religiosos de Sant Pere «ad vincula», que arribaren a Barcelona per fer-se càrrec de l'Asil Duran amb la finalitat de reformar joves delinqüents o esgarriats, li proposaren la creació als locals de l'Asil d'un obrador escola d'impressors, ell l'acollí satisfactoriament. L'any 1907, al carrer de Tuset número 1, hi muntà una impremta. Era temps en què amb el Mestre Altés ja hi treballaven els seus fills Joan i Xavier, de vint-i-un i dinou anys. Xavier prengué al seu càrrec la direcció del taller escola. Alguns dels alumnes, un cop après l'ofici de l'art tipogràfic i recuperats per a la convivència social, treballaren a l'obrador del Mestre, fixos de plantilla, fins a llur jubilació.

El treball disciplinat, la bonhomia exemplar i l'afany humanitzador dels religiosos francesos i dels Altés donaren el seu fruit. L'obra ben feta —lema del Mestre Altés— adquiriria ja un doble significat: la perfecció del model tècnic i la recuperació humana per mitjà de la disciplina del treball.

Les noves tecnologies que s'anaven obrint pas en les arts de l'estampa i alhora el creixent nombre de serveis sol·licitats, que feien més complexa la tasca impressora i editorial, acabaren per exigir locals més amples on poder tenir concentrada tota la maquinària. És per això que el Mestre Altés començà instal·lant-se al carrer d'Elisabets, passant més tard al de Pelai 6 bis, i posteriorment al dels Àngels números 22-24, on romangué dinou anys, mentre que, per altra banda, si mantenia l'obrador de l'Asil Duran durant un temps, acabaria tenint obrers i màquines al carrer de Tuset. Això succeïa en 1919: l'a concentració i reunió de tallers i despatxos possibilità una major eficàcia sota la direcció mancomunada del pare i dels seus dos fills.

Els nous locals foren testimonis de

l'assidu treball dels Altés fins l'any 1947, data en què la impremta i editorial —tot cercant més independència i espai— anaren a establir-se a les Corts, al carrer de Caballero 87. I en 1949 s'hi traslladà també el despatx.

L'any 1923, quan el Mestre Altés complia seixanta-vuit anys, veient que els seus fills maldaven per donar-li a l'empresa una major volada a partir dels fermes fonaments en què era constituïda, i satisfet de llurs co-



neixements tècnics i bona entesa fraternal, els millors auguris de futur, el fundador va fer amb ells un tracte, signat el 31 de juliol, que era l'inici d'una nova etapa empresarial.

Descarregat ja de les responsabilitats professionals que havia traspassat a Joan i Xavier, el Mestre Altés, patriarca d'una família i fundador d'una prestigiosa empresa, volgué recuperar el temps perdut, aquell temps dels treballs de cada dia que li havien impedit de visitar sovint la seva vila nadiua. Era el retorn a les arrels. Es deia per Batea, on el venerable Mestre podia gaudir del silenci i del repòs, de la serenitat de la natura, de la bellesa del camp. Bon premi després de la seva llarga lluita a la competitiva ciutat de Barcelona. I de-

via recordar més d'un cop aquells dies ja llunyans quan de Tortosa pujava a la Vila, al ritme lent i cansós de la vella tartana de tracció animal, per veure el pare i els germans.

Aquell vailet que, perduda la mare, marxà cap a Tortosa i amb lluita i esforç havia aixecat impremta pròpia a la ciutat capdavantera de la tasca editorial, recobrava els orígens. El «senyor Francisco», com li deien, en saludar-lo, els bateans, era reconegut, respectat, honorat i estimat a la seva vila. I prou que s'ho mereixia, puix ell sentia per ella i per la seva gent una debilitat que no tenia remei.

L'amor per la terra que el veié néixer, pels seus convilatans i per la família i amics li féu acollir a la llar de Barcelona, com un fill més, el seu nebot Frederic Galcerà i Alabart que, format a l'Escola de Llotja, esdevingué un bon escultor. La part de patrimoni que li havia correspost la compartí amb altres germans seus que, atesa llur necessitat, veieren cedida la propietat, que «ja li pagarien —els deia— quan hi hagués bona collita...» I ja se sap quan és que hi ha bones collites a les terres de secà...

Els bateans, sense cap mena de distinció, pogueren conèixer els favors que sorgien de la bonhomia del «senyor Francisco», sobretot en temps de sequera, quan acudien a Barcelona a la recerca de treball. Ell els procurava l'ocupació que buscaven, puix sabia preocupar-se davant la necessitat i no li dolia gens de moure els recursos del seu prestigi i humanitat entre els homes d'empresa que ell coneixia perquè li concedissin aquells favors que sol·licitava per a uns altres. I quan, per motius polítics, calgué canviar d'aires, més d'un bateà pogué guanyar-se el pa i alhora camuflar-se a les brigades del túnel de Vallvidrera i a les del cremallera de Montserrat. Tanmateix, com sol passar mantes vegades, no sempre els beneficiats sabien ésser agraïts ni responsables, cosa que dolia al benefactor, qui, malgrat tot, sabia perdonar-ho i ho justificava a l'instant fent un murmurí entre dents: «...però són bateans».

La seva experiència, el seu tarannà emprenedor i el fet d'haver pres distàncies de la Vila en el seu rodar pel món, li facilitaven al Mestre Altés de copsar abans que ningú de Batea —sumits en la inconsciència de la rutina diària— les deficiències del po-

ble i llurs solucions viables. Així, sabem que s'oferí a sufragar el cost d'una nova rectoria que s'hauria edificat a l'indret del Fossar Vell o bé a les Casetes del Ratat, aleshores de Català, que són a la plaça de l'Església, davant mateix de l'actual casa rectoral. D'aquesta manera hom volia dignificar l'habitatge del rector, dotar la parròquia d'espais més amplis per a les activitats apostòliques i, amb encertada visió urbanística, alliberar la plaça de la feixuga i molesta presència de la casa rectoral que aleshores impedia de ressaltar la bella creu gòtica del segle xv, destruïda en 1936, i que encara avui no deixa veure el conjunt de la façana barroca del temple parroquial. El seu oferiment fou incomprendible desatès.

Amb Mn. Josep Caballé, aleshores rector de la parròquia, mirà les condicions arquitectòniques de Casa Figueres, a la Plaça Major, amb la intenció d'obrir-hi un col·legi que havien de regir les religioses teresianes de Mn. Ossó. Tot i que la seva voluntat era ferma, la creació del col·legi no prosperà; també n'ignorem les causes. Així mateix trobem la generosa aportació del Mestre Altés per a l'inici de les obres del passeig central de la Plaça Major, obres que no foren acabades fins als anys cinquanta, obstaculitzades per oposicions de caire polític.

L'afeció que tenia a la natura i als coloms el duqué a comprar uns terrenys vora el Molí de la Vila, al Raval de Favara, on, a més de facilitar habitatge a nebots, hi ajardinà un pati com a lloc de repòs, i hi muntà un colomar; l'indret, que havia comprat quan, segons antic projecte, la carretera de Nonasp havia de sortir per allí, acabà per esdevenir insuficient i cap al 1922 adquirí el vessant dels Còssos conegut com la «Torre del Llop», a frec de la carretera de Gandesa i dominant la Vall Major, que Mestre Altés batejà, per això, amb el nom de «Miravall». La mort, però, el privà de gaudir l'austera bellesa del lloc escollit.

La presència de Mestre Altés un any abans del seu traspàs ens la dibuixa precisa Miquel Saperas: «Més aviat alt, una mica ple, vesteix de negre. Li enjoia la blancor del rostre una barba curta i ben arreglada. Tota una llarga vida de treball no li ha exhaurit la llum dels ulls tirant a blau, que en-

cara resplendeixen de tenacitat i bonhomia. Ha estat fidel a la ideologia que el menà a guerrear amb els carlins. Parla pausadament, amb una veu una mica rogallosa, mentre, total, se us dona amb la mirada. He conegut molts homes que, com ell a la seva edat, complert ja llur deure amb els manaments de la llei de Déu, cerquen de passar desapercibuts, com una ombra grisa que vegeta entre records i amb una sola esperança, però en els quals, al fons del fons, hom endevina una flama crepitant».

Durant les estades que Mestre Altés feia a Batea habitava la casa que porta el número 3 de la Plaça de la Botera, on l'any 1916 hi havia mort el seu germà prevere Mn. Joan Baptista. En una de les visites que féu a la Vila, el dia 9 de juny de 1926, el sobtà la mort. Als setanta-un anys. I en feia només tres que havia deixat als fills la direcció de la impremta.

Francesc Altés morí com havia viscut, honorat treballador, delicat humanista, bon cristià, esmerat artista i generós amic.

«*El Borinot*», setmanari humorístic il·lustrat, que es redactava i s'imprimia al taller del Mestre, en el seu número 134, del dia 17 de juny de 1926, presenta una bona semblança psicològica del difunt sota el títol «*El Mestre Altés*», on, signat per «*La Redacció*», podem llegir un text com aquest: «Avui, la gent que fem aquest periòdic estem de dol. Se'ns ha mort l'Amo, se'ns ha mort el Mestre. No cal dir com a l'un i a l'altre mot donem el sentit més gloriosament autèntic, tradicional de la nostra terra.

»Amo i Mestre volen dir, segons aquesta tradició secular, l'home qui ha format una família (no tant de fills per la carn com de fills per l'esperit) i que als destins d'aquesta família presideix amatent, pròvid, amorós. No és aquell qui espia si els altres treballen, és aquell qui tot treballant anima els altres treballadors, qui n'inspecciona el treball, no pel rendiment sinó per la qualitat (...)

»Francesc X. Altés i Alabart és, certament, un d'aquells noms que, sense fresses, sense provocar manifestacions multitudinàries, té, però, totes les garanties d'una perdurabilitat d'estima i de record en la història d'una indústria, d'un art, en la història d'un poble (...)

»Perquè l'Altés, *Mestre Altés*, era

tot el contrari d'un improvisat, d'un *que arriba*, d'un àgil saltador del modern industrialisme, propici a totes les gosadies, a totes les aventures; Mestre Altés era un home d'història, de carrera, de formació; fou primer l'estudiant, després l'aprenent i el fadrí i el mestre, per etapes, i havia conegut totes les dureses del treball que costa, que fa suar i que fa matinejar, que no deixa dormir totes les hores que hom voldria; d'aquell treball tenaç que esgarrinxia les mans i potser la cara i el pit, enfront de la matèria que es resisteix a lliurar els seus secrets».

Les despulles del Mestre, acompanyades de silenci i pregària, foren dipositades al fossar de la Bassella. Una làpida marmòria amb el seu nom n'indica el lloc; tot i que el seu cos no hi és per causa d'una lamentable arbitrietat administrativa que l'abocà a la confusió de la fossa comuna. Fins i tot aquí els fets vingueren a consagrar per sempre les dues corones de la vida: la senzillesa franciscana i l'anonimat cartoixà del nostre gran Mestre Altés.

Fonts de documentació

- Alanyà i Roig, J. (1987-88), «Jorge de Pinars», autor de «La Heroïna de Castellfort», *Boletín de Amigos de Morella y su Comarca*, año IX, pàgs. 15-26.
- Altés i Alabart, J.B.: *Perfumes de mi tierra*, Barcelona, 1895, pàg. 69 i ss.
- Altés i Alabart, J.B.: *Suspiros y lágrimas*, Tortosa, 1865, Imprenta de Fidencio Monserat, pàgs. 3 i 5.
- Arxiu Alanyà i Roig.
- Arxiu Altés i Aguiló.
- Bayerri Bertomeu, E.: *Historia de Tortosa y su Comarca*, Tortosa, 1960, vol. VIII, pàgs. 918 i ss.
- Carreras Candi, F.: *Geografía general del Reino de Valencia*. Volum «Provincia de Castellón» per Sarthou Carreras C., Barcelona, 1913, Establecimiento Editorial Alberto Martín, p. 607.
- González Martín, M.: *Don Enrique de Ossó o la fuerza del sacerdocio*, Barcelona, 1953, Imprenta y Editorial Altés, S.L., pàgs. 122-123.
- Medall Benages, P.: *Monografía histórico-artística de Villahermosa del Río*, Valencia, 1985, Imprenta Nacher, S.L., pàgs. 97-99.
- Saperas, M.: *Altés, S.L. 1886-1961*, Barcelona 1961, Imprenta i Editorial Altés, S.L.
- Subirà i Rocamora, J.: *Àlbum de família. 1886-1986*, Barcelona, 1986, Imprenta i Editorial Altés, S.L.
- Udina, F. i Garrut, J. M.ª: *Barcelona, vint segles d'història*, Barcelona, 1968, Aymà, S.A. Editora.